0961CH06

षष्ठः पाठः

भ्रान्तो बालः

प्रस्तुतोऽयं पाठः "**संस्कृत-प्रौढपाठावलिः**" इति कथाग्रन्थात् सम्पादनं कृत्वा सङ्गृहीतोऽस्ति। अस्यां कथायाम् एकः तादृशः बालः चित्रितोऽस्ति, यस्य रुचिः स्वाध्यायापेक्षया क्रीडने अधिका भवति। सः सर्वदा क्रीडनार्थमेव अभिलषति परञ्च तस्य सखायः स्वस्व-कर्मणि संलग्नाः भवन्ति। अस्मात् कारणात् ते अनेन सह न क्रीडन्ति। अतः एकाकी सः नैराश्यं प्राप्य विचिन्तयति यत् स एव रिक्तः सन् इतस्ततः भ्रमति। कालान्तरे बोधो भवति यत् सर्वेऽपि स्व-स्वकार्यं कुर्वन्तः सन्ति अतो मयापि तदेव कर्तव्यं येन मम कालः सार्थकः स्यात्।

भ्रान्तः कश्चन बालः पाठशालागमनवेलायां क्रीडितुम् अगच्छत्। किन्तु तेन सह केलिभिः कालं क्षेप्तुं तदा कोऽपि न वयस्येषु उपलभ्यमान आसीत्। यतः ते सर्वेऽपि पूर्वदिनपाठान् स्मृत्वा विद्यालयगमनाय त्वरमाणाः अभवन्। तन्द्रालुः बालः लज्जया तेषां दृष्टिपथमपि परिहरन् एकाकी किमपि उद्यानं प्राविशत्।

सः अचिन्तयत् – "विरमन्तु एते वराकाः पुस्तकदासाः। अहं तु आत्मानं विनोदयिष्यामि। सम्प्रति विद्यालयं गत्वा भूयः क्रुद्धस्य उपाध्यायस्य मुखं द्रष्टुं नैव इच्छामि। एते निष्कुटवासिनः प्राणिन एव मम वयस्याः सन्तु इति।

अथ सः पुष्पोद्यानं व्रजन्तं मधुकरं दृष्ट्वा तं क्रीडितुम् द्वित्रिवारं आह्वयत्। तथापि, सः मधुकरः अस्य बालस्य आह्वानं तिरस्कृतवान्। ततो भूयो भूयः हठमाचरति बाले सः मधुकरः अगायत् – "वयं हि मधुसंग्रहव्यग्रा" इति।

तदा स बालः 'अलं भाषणेन अनेन मिथ्यागर्वितेन कीटेन' इति विचिन्त्य अन्यत्र दत्तदृष्टिः चञ्च्वा तृणशलाकादिकम् आददानम् एकं चटकम् अपश्यत्, अवदत् च-''अयि चटकपोत! मानुषस्य मम मित्रं भविष्यसि। एहि क्रीडावः। एतत् शुष्कं तृणं त्यज स्वादूनि भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि'' इति। स तु "मया वटद्रुमस्य शाखायां नीडं कार्यम्" इत्युक्त्वा स्वकर्मव्यग्रो: अभवत्।

तदा खिन्नो बालकः एते पक्षिणो मानुषेषु नोपगच्छन्ति। तद् अन्वेषयामि अपरं मानुषोचितम् विनोदयितारम् इति विचिन्त्य पलायमानं कमपि श्वानम् अवलोकयत्। प्रीतो बालः तम् इत्थं समबोधयत् – रे मानुषाणां मित्र! किं पर्यटसि अस्मिन् निदाघदिवसे? इदं प्रच्छायशीतलं तरुमूलम् आश्रयस्व। अहमपि क्रीडासहायं त्वामेवानुरूपं पश्यामीति। कुक्कुरः प्रत्यवदत्–

यो मां पुत्रप्रीत्या पोषयति स्वामिनो गृहे तस्य।
रक्षानियोगकरणान्न मया भ्रष्टव्यमीषदपि।। इति।

सर्वैः एवं निषिद्धः स बालो भग्नमनोरथः सन्–'कथमस्मिन् जगति प्रत्येकं स्व–स्वकार्ये निमग्नो भवति। न कोऽपि मामिव वृथा कालक्षेपं सहते। नम एतेभ्यः यैः मे तन्द्रालुतायां कुत्सा समापादिता। अथ स्वोचितम् अहमपि करोमि इति विचार्य त्वरितं पाठशालाम् अगच्छत्।

ततः प्रभृति स विद्याव्यसनी भूत्वा महतीं वैदुषीं प्रथां सम्पदं च अलभत।

शब्दार्थाः

भ्रान्तः	भ्रमयुक्तः	भ्रमित	Confused
क्रीडितुम्	खेलितुम्	खेलने के लिए	To play
केलिभिः	क्रीडाभिः	खेल द्वारा	By plays
कालं क्षेप्तुम्	समयं यापयितुम्	समय बिताने के लिए	To pass the time
त्वरमाणाः	त्वरां कुर्वन्तः, त्वरयन्तः	शीघ्रता करते हुए	Hasteful
तन्द्रालुः	अलसः, अक्रियः	आलसी	Lazy
दृष्टिपथम्	दृष्टिमार्गम्	निगाह में	In vision
पुस्तकदासाः	पुस्तकानां दासाः	पुस्तकों के गुलाम	Slaves of books
उपाध्यायस्य	आचार्यस्य	गुरू के	Of the teacher
निष्कुटवासिनः	वृक्षकोटरनिवासिनः	वृक्ष के कोटर में रहने वाले	Residents of the tree hollow
आह्वानम्	आमन्त्रणम्	बुलावा	Calling
हठमाचरति	आग्रहपूर्वकं व्यवहारं कुर्वति सति	हठ करने पर	On showing stubbornness
मधुसंग्रहव्यग्राः	पुष्परससंकलनतत्पराः	पुष्प के रस के संग्रह में लगे हुए	Busy in collect-ing honey
भूयो भूयः	पुनः पुनः	बार-बार	Again and again
मिथ्यागर्वितेन	व्यर्थाहङ्कारयुक्तेन	झूठे गर्व वाले	With false pride
चटकम्	पक्षी	चिड़िया	Sparrow
चञ्च्वा	चञ्चुपुटेन	चोंच से	By beak
आददानम्	गृह्णन्तम्	ग्रहण करते हुए को	The collecting
स्वादूनि	स्वादिष्टानि	स्वादयुक्त	Tasty
भक्ष्यकवलानि	भक्षणीयग्रासाः	खाने के लिए उपयुक्त कौर	Eatable

स्वकर्मव्यग्रः	स्वकीयकार्येषु तत्परः	अपने कार्यों में संलग्न	Busy in own duty
अन्वेषयामि	अन्वेषणं करोमि	खोजता हूँ	I search
विनोदयितारम्	मनोरञ्जनकारिणम्	मनोरंजन करने वाले को	The amusive
पलायमानम्	धावन्तम्	भागते हुए	Running
अवलोकयत्	अपश्यत्	देखा	(He/She) saw
समबोधयत्	संबोधितवान्	संबोधित किया	(He/She) ad-dressed
निदाघदिवसे	ग्रीष्मदिने	गर्मी के दिन में	On a summer day
अनुरूपम्	योग्यम्	उपयुक्त	Apprepriate
कुक्कुरः	श्वा	कुत्ता	Dog
रक्षानियोगकरणात्	सुरक्षाकार्यवशात्	रक्षा के कार्य में लगे होने से	Due the involvment in guarding
भ्रष्टव्यम्	पतितव्यम्	हटना चाहिए	Should be dis-tracted
ईषदपि	अल्पमात्राम् अपि	थोड़ा-सा भी	Even a little bit
निषिद्धः	अस्वीकृतः	मना किया गया	Clandestine
भग्नमनोरथः	खण्डितकामः	टूटी इच्छाओं वाला	With broken desises
कालक्षेपम्	समयस्य यापनम्	समय बिताना	To pass the time
तन्द्रालुतायाम्	तन्द्रालुजनस्य भावे, अलसत्वे	आलस्य में	In laziness
कुत्सा	घृणा, भर्त्सना	घृणाभाव	Distaste
विद्याव्यसनी	अध्ययनरतः	विद्या में रत रहने वाला	Studious
प्रथाम्	प्रसिद्धिम्	ख्याति, प्रसिद्धि	Fame

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत–**
   (क) कः तन्द्रालुः भवति?
   (ख) बालकः कुत्र व्रजन्तं मधुकरम् अपश्यत्?
   (ग) के मधुसंग्रहव्यग्राः अवभवन्?
   (घ) चटकः कया तृणशलाकादिकम् आददाति?
   (ङ) चटकः कस्य शाखायां नीडं रचयति?
   (च) बालकः कीदृशं श्वानं पश्यति?
   (छ) श्वानः कीदृशे दिवसे पर्यटसि?
2. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत–**
   (क) बालः कदा क्रीडितुं अगच्छत्?
   (ख) बालस्य मित्राणि किमर्थं त्वरमाणा अभवन्?
   (ग) मधुकरः बालकस्य आह्वानं केन कारणेन तिरस्कृतवान्?
   (घ) बालकः कीदृशं चटकम् अपश्यत्?
   (ङ) बालकः चटकाय क्रीडनार्थं कीदृशं लोभं दत्तवान्?
   (च) खिन्नः बालकः श्वानं किम् अकथयत्?
   (छ) भग्नमनोरथः बालः किम् अचिन्तयत्?
3. **निम्नलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत–**
   यो मां पुत्रप्रीत्या पोषयति स्वामिनो गृहे तस्य।
   रक्षानियोगकरणान्न मया भ्रष्टव्यमीषदपि॥
4. **"भ्रान्तो बालः" इति कथायाः सारांशं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत।**
5. **स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –**
   (क) **स्वादूनि** भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि।
   (ख) चटकः **स्वकर्मणि** व्यग्रः आसीत्।
   (ग) कुक्कुरः **मानुषाणां** मित्रम् अस्ति।
   (घ) स **महतीं** वैदुषीं लब्धवान्।
   (ङ) **रक्षानियोगकरणात्** मया न भ्रष्टव्यम् इति।

6. **“एतेभ्यः नमः” - इति उदाहरणमनुसृत्य नमः इत्यस्य योगे चतुर्थी विभक्तेः प्रयोगं कृत्वा पञ्चवाक्यानि रचयत।**

7. **‘क’ स्तम्भे समस्तपदानि ‘ख’ स्तम्भे च तेषां विग्रहः दत्तानि, तानि यथासमक्षं लिखत-**

‘क’ स्तम्भ	**‘ख’ स्तम्भ**
(क) दृष्टिपथम्	(1) पुष्पाणाम् उद्यानम्
(ख) पुस्तकदासाः	(2) विद्यायाः व्यसनी
(ग) विद्याव्यसनी	(3) दृष्टेः पन्थाः
(घ) पुष्पोद्यानम्	(4) पुस्तकानां दासाः

(अ) अधोलिखितेषु पदयुग्मेषु एकं विशेष्यपदम् अपरञ्च विशेषणपदम्। विशेषणपदम् विशेष्यपदं च पृथक्-पृथक् चित्वा लिखत-

		विशेषणम्	**विशेष्यम्**
(क) खिन्नः बालः	-	…………………	…………………
(ख) पलायमानं श्वानम्	-	…………………	…………………
(ग) प्रीतः बालकः	-	…………………	…………………
(घ) स्वादूनि भक्ष्यकवलानि	-	…………………	…………………
(ङ) त्वरमाणाः वयस्याः	-	…………………	…………………

परियोजनाकार्यम्

(क) एकस्मिन् स्फोरकपत्रे (chart-paper) एकस्य उद्यानस्य चित्रं निर्माय संकलय्य वा पञ्चवाक्येषु तस्य वर्णनं कुरुत।

(ख) “परिश्रमस्य महत्त्वम्” इति विषये हिन्दी भाषया आङ्ग्लभाषया वा पञ्चवाक्यानि लिखत।

भाषिकविस्तारः

प्रस्तुत पाठ **‘संस्कृत प्रौढपाठावलिः’** नामक ग्रन्थ से सम्पादित कर लिया गया है। इस कथा में एक ऐसे बालक का चित्रण है, जिसका मन अध्ययन की अपेक्षा खेल-कूद में लगा रहता है। यहाँ तक कि वह खेलने के लिए पशु-पक्षियों तक का आवाहन (आह्वान) करता है किन्तु कोई उसके साथ

खेलने के लिए तैयार नहीं होता। इससे वह बहुत निराश होता है। अन्ततः उसे बोध होता है कि सभी अपने-अपने कार्यों में व्यस्त हैं। केवल वही बिना किसी काम के इधर-उधर घूमता रहता है। वह निश्चय करता है कि अब व्यर्थ में समय गँवाना छोड़कर अपना कार्य करेगा।

(1) **यस्य च भावेन भावलक्षणम्**-जहाँ एक क्रिया के होने से दूसरी क्रिया के होने का ज्ञान हो तो पहली क्रिया के कर्त्ता में सप्तमी विभक्ति होती है। इसे 'सति सप्तमी' या 'भावे सप्तमी' भी कहते हैं।

यथा- **उदिते सवितरि** कमलं विकसति।

गर्जति मेघे मयूरः अनृत्यत्।

नृत्यति शिवे नृत्यन्ति शिवगणाः।

हठमाचरति बाले भ्रमरः अगायत्।

उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः।

(2) **अन्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिः**-जिस समास में पूर्व और उत्तर पदों से भिन्न किसी अन्य पद के अर्थ का प्राधान्य होता है वह बहुव्रीहि समास कहलाता है।

यथा- **पीताम्बरः**	-	पीतम् अम्बरं यस्य सः (विष्णुः)।
नीलकण्ठः	-	नीलः कण्ठः यस्य सः (शिवः)।
अनुचिन्तितपूर्वदिनपाठाः	-	अनुचिन्तिताः पूर्वदिनस्य पाठाः यैः ते।
विघ्नितमनोरथः	-	विघ्नितः मनोरथः यस्य सः।
दत्तदृष्टिः	-	दत्ता दृष्टिः येन सः।